

**КОСТЯНТИН ТРОФИМОВИЧ. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
(Львів, 2009. 229 с.)**

Проблема становлення літературних мов уже тривалий час розглядається в мовознавчій науці в широкому плані. Їй присвячені, зокрема, праці Р. Будагова, В.Виноградова, Ф.Філіна, О.Горбача, Г.Шустера-Шевца, П.Хілла і В.Лемана, Н.Філічевої, Д.Брозовича, О.Белича, П.Івича, М.Толстого, О.Дуліченка, Ю.Жлуктенка, Л.Васильєвої, Г.Яворської та ін. Отже, нещодавно видана монографія професора К.Трофимовича “Становлення та розвиток верхньолужицької літературної мови” присвячена завжди актуальній лінгвістичній проблемі.

Праця є результатом багаторічної діяльності дослідника на ниві сорабістики, його дисертаційною роботою, успішно захищеною 1978 р. у Мінську. Учений готував монографію за її матеріалами. Проте склалося так, що цікавій за своїм задумом і новаторській у той час науковій праці судилося побачити світ лише 2009 р. завдяки активному сприянню учнів професора – О.Албул, О.Лазор, а також низки українських та лужицьких колег та меценатів.

Автор мав на меті комплексно представити структурний розвиток верхньолужицької мови, показати процеси її нормування, продемонструвати, як вона використовувалась у писемних текстах. Цілком слушно науковець зазначає, що дослідження перелічених питань тісно пов'язане з вирішенням інших, не менш важливих мовознавчих проблем, які стосуються історії і розвитку будь-якої мови. Серед них автор, передусім, виокремлює соціолінгвальні: вплив екстралінгвальних чинників на структуру мови, динаміку її розвитку та вплив на це суспільно-політичних формацій, а також інші важливі питання, пов'язані з функціонуванням мови в суспільстві.

Літературна мова виникає як необхідність відобразити якісно новий ступінь розвитку культури народу. Отже, закономірно, що з епохи Відродження головна увага філологів зосереджувалася на детальному вивченні саме літературно-писемних мов. Матеріал мов верхньолужицької мови, як засвідчує матеріал монографії, цілком підтверджує традиційні уявлення про початки літературної мови. При дослідженні історії цих мов необхідно брати до уваги писемну практику, незалежно від “ненормативності” чи “нелітературності” тих чи інших текстів (тут використовуємо термінологію, запроваджену в науковий обіг хорватським дослідником Д.Брозовичем). Важливо зважати й на те, що відмінності між писемною та літературною мовами мають якісний характер. Свого часу відомий російський лінгвіст Ф.Філін, зокрема, наголошував, що “писемну мову” минулого не можна вважати такою, яка цілком не нормувалася, в такому випадку її кодифікатори й автори “не давали б рекомендацій щодо того, чому треба вживати такі слова чи форми, а не інші”.

К.Трофимович обрав об'єктом дослідження історію саме верхньолужицької мови, адже коли він розпочинав роботу над цією проблематикою, загальна картина розвитку даної мови була представлена лише в одній науковій розвідці – у виступі лужицького мовознавця Г.Шустера-Шевца на важливому славистичному форумі – Софійському з'їзді

славістів 1963 р.¹ К.Трофимович з особливою увагою поставився до праць цього дослідника, про що свідчить неодноразове цитування ним розвідок Г. Шустера-Шевца (у списку літератури до монографії наведено дев'ять праць цього автора). Принагідно зазначимо, що Г.Шустер-Шевц і в подальшому, уже знаючи науковий доробок К.Трофимовича з цього питання, продовжував працювати над проблемою розвитку серболужицьких мов, про що свідчить, зокрема, опублікована у львівському виданні "Питання сорабістики" його праця "Развитие современного литературного языка лужицких сербов в XIX–XX вв."².

Книга професора К. Трофимовича складається з чотирьох розділів, які діляться на низку підрозділів. Із залученням багатой джерельної бази в праці описано важливі питання, що стосуються винесеної у заголовок проблематики, зокрема, історичні умови становлення верхньолужицької мови, шляхи пошуку єдиної норми, відмінності між католицьким та протестантським варіантами на різних мовних рівнях. Поданий автором матеріал засвідчує, що боротьба за вибір лужичанами конкретного типу літературної мови, який визначався за певними параметрами сукупністю показників, велася не лише у формі літературно-публіцистичної полеміки й адміністративних декретів, а й шляхом конкурування різних мовних форм у літературних, публіцистичних і наукових текстах. Саме в передстандартний період суперництво форм з окремими оказіальними чи провізорними формами досягло апогею, а затихання такого суперництва стало початком функціонування єдиної стандартної мови. Щодо часу припинення конкуренції варіантних норм верхньолужицької мови, то таким періодом, на думку К.Трофимовича, став початок XX ст. Саме тоді "завдяки планомірним діям нормалізаторів і кодифікаторів" тогочасна літературна мова лужичан склалася у "життєздатний феномен" і стала "настільки стандартною, що між окремими виданнями відчутних розбіжностей" не спостерігалось (с.161).

З цікавістю читаємо сторінки праці науковця, на яких йдеться про втручання окремих мовознавців/культурних діячів у розвиток мови малих народів. Він, зокрема, вважає, що "норма літературної мови та її кодифікація завжди позначена суб'єктивізмом", а також зазначає, що "відбір того чи іншого елемента структури загальнонародної мови для визначення його нормативним і таким, що заслуговує на кодифікацію у літературній мові, здійснюється у доволі вузькому колі спеціалістів" (с.126). При цьому дослідник не заперечує загальноприйнятого чинника об'єктивності й усталеності норми. І все ж специфіку становлення норми верхньолужицької мови та її подальшої кодифікації він вбачає у тому, що в Лужиці "суб'єктивний фактор відіграв значно більшу роль" (с.126). Як підтверджує матеріал інших слов'янських мікромов (термін О.Дуліченка), це явище є універсальним для мов не-

¹ Опублікована у збірнику: Славянська філологія. Т.3. Доклади, съобщения и статьи по езикознание. София, 1963.

² Шустер-Шевц Г. Развитие современного литературного языка лужицких сербов в XIX–XX вв. // Питання сорабістики. Т.2. Львів, 2000. С.9–19. Автор статті виокремлює і загальнослов'янські, і специфічні для Лужиці проблеми, пов'язані з формуванням літературної мови у лужицьких сербів. Йдеться про різні історичні традиції мови, конкретні соціальні та політичні умови, в яких мова перебувала. Для кожної зі слов'янських мов вони були особливими. Важливе значення, на думку дослідника, мало питання про взаємовплив чи конкуренцію з іншими мовами. Нам близькі ці роздуми і висновки науковця, оскільки вони мають загальний чи загальнослов'янський характер, такі питання повною мірою стосуються і мов південних слов'ян. Маємо на увазі також зближення й злиття мовних варіантів (протестантського і католицького), проблеми створення єдиної орфографії з двох існуючих орфографічних систем, введення слов'янських діакритичних знаків для пристосування латиниці до вимови специфічних місцевих звуків, пуристичні тенденції, спрямовані проти надмірної кількості німецьких мовних елементів, які становили пряму загрозу самобутності системи серболужицьких мов тощо. Спільними моментами можна вважати й певні слов'янофільські тенденції, подекуди пов'язані з надмірними змінами, які ставали загрозою для комунікативності мови. З огляду на це, діяльність Я.А.Смолера щодо реформування лужицької мови мимоволі хочеться порівняти з такою діяльністю Вука Караджича (Сербія) та Людевита Гаю (Хорватія), Блажа Кумердея та Юрія Япля (Словенія) тощо.

великих за чисельністю народів, на відміну від “мови великої нації з усталеною літературною традицією” (с. 126)³.

Узагалі норми нової верхньолужицької мови визначили діячі, які мала різні погляди на її розвиток. Це, зокрема, Я.А.Смолер, К.Б.Пфуль, М.Горнік, Ю.Краль, Ю.Лібш. Автор уважно проаналізував їхні концепції і дійшов висновку, що суб’єктивне трактування зазначеними мовознавцями низки явищ, пов’язаних із проблемами норми, зумовлене “нерозробленістю на той час теорії літературної мови” і недостатнім вивченням верхньолужицьких діалектів (с.127).

Аналізуючи варіантність норм у лужицьких граматиках ХІХ ст., К.Трофимович визначив *слабі* сторони цих видань, які полягали, зокрема, в пуристичних тенденціях, надмірній слов’янізації, наслідуванні граматик чеської і польської мов, уведенні низки форм, віддалених від мовленнєвої практики більшості мовців, усуненні реальних й уявних германізмів і, з огляду на це, у несприйнятті цих мовних проєктів широкими верствами мовців-лужичан (с.83–85, 124).

Суб’єктивні погляди щодо відбору певних елементів норми, як слушно стверджує автор монографії, у багатьох випадках зумовлено об’єктивними чинниками, передусім недостатнім рівнем розвитку мовознавчої теорії, а часто також відсутністю самих критеріїв для відбору мовних фактів. Автор наводить низку інших важливих проблем, що ускладнювали процеси нормування єдиної мови: “наявність у базових діалектах літературної мови двох або більше однозначних, близьких за комунікабельністю елементів” (с.127, очевидно, наукові редактори монографії мали на думці синонімічні або близькі за семантикою і функціональною спрямованістю одиниці мовлення, які використовуються мовцями для комунікації) і цілком закономірно вважає, що “варіантність форм у літературній мові не повинна бути надто велика” (с.127). Це спонукає нас до думки про те, що автор більше схилився до такого співвідношення норми і кодифікації, коли їх характер визначається насамперед близькістю до системи. Така норма, зазвичай, має вузький діапазон варіантності, який у літературній мові обмежується внутрішньоструктурними варіантами. База узусу щодо норми у цьому випадку є значною.

Певну увагу автор приділив становленню верхньолужицької термінології у різних галузях знань, без якої, як відомо, не обходиться жодна стандартизована мова. І в цих питаннях К.Трофимович відзначив особливість лужицької мовної ситуації, яка полягала у німецько-лужицькій двомовності. Таким чином, ігнорування цього чинника подекуди зумовлювало нефункціональність тих чи інших термінів, створених лужицькими мовознавцями з метою очистити мову від надмірного впливу німецької термінології. Йдеться, передусім, про боротьбу лужицьких пуристів, часто радикального спрямування, з інтернаціональними термінами. Вихід із такої ситуації вчений убачає лише у включенні до складу наукової термінології лужичан інтернаціоналізмів, прийнятих у німецькій термінології (с.126). І все ж, гадаємо, авторові не варто було так категорично осуджувати намагання лужицьких пуристів щодо очищення мови від надмірної кількості іншомовних/німецьких слів та елементів. Адже в історії багатьох слов’янських мов пуристичні тенденції відіграли важливу роль в усуненні з мови варваризмів, які становили пряму загрозу самобутності системи цих мов тощо⁴.

Наступне важливе питання, досліджене в рецензованій монографії, стосується реалізації кодифікованої і некодифікованої норми в лужицьких писемних текстах. Проаналізувавши низку текстів з видань Матиці Сербської, зокрема мови письменників (тут варто відзначити, наприклад, мовний аналіз автором двох видань одного й того ж твору К.Шмідта про великодні писанки), автор засвідчив довгоочікуваний перехід

³ Див. : Дуличенко А.Д. Славянские микроязыки.Таллин, 1981.

⁴ Див. про ці процеси у лужицьких мовах також у Г.Шустера-Шевца: *Шустер-Шевц Г.* Развитие современного литературного языка лужицких сербов в ХІХ–ХХ вв. // *Питання сорабістики.* Т.2. Львів, 2000. С.13.

“мертвих” норм з граматики і словників до художніх текстів (с.143). З цим він пов’язує великий “прогрес у розвитку літературної мови верхніх лужицян” (там само). К.Трофимович констатує тривалий дев’яносторічний шлях до перемоги “матичної” норми в художній та спеціальній літературі Верхньої Лужиці (с.160). І в певний момент кодифікована верхньолужицька мова стала панівною в системі наявних мовних ідіомів (варіантів, діалектів, говірок та ін.): її граматична будова та словниковий склад, з огляду на авторитетність, підпорядкувала собі й нівелювала граматичну та словникову сторони ідіомів нелітературних (католицький та протестантський варіанти залишилися функціонувати лише в церковних та релігійних текстах). Як бачимо, і у випадку з верхньолужицькою мовою були задіяні внутрішні та зовнішні чинники. Отож, цілком закономірно зазначити, що коли йдеться про становлення літературної мови, про причини вибору для неї тієї чи іншої основи, того чи іншого типу мови, вони, згідно з наведеними параметрами, тісно пов’язані з історичними, культурними та літературними явищами й процесами. Як зазначає дослідник історії розвитку сербської та інших слов’янських мов М.Толстой, лише “в широкому контексті історії культури кожного народу можна виявити закономірності становлення й розвитку літературної мови, особливо в донціональний період”. Саме на це свого часу намагався звернути увагу українських та зарубіжних лінгвістів К.Трофимович⁵.

Без сумніву, рецензована праця, яка представляє історію розвитку верхньолужицької літературної мови, мови невеликого слов’янського народу, який вже тривалий час зберігає слов’янську ідентичність, викличе інтерес у дослідників, які зацікавлені проблемами становлення літературних мов, питаннями мовної норми та стандартизації, а також мовної політики. Такі дослідження завжди є на часі.

На завершення зазначимо, що подібні тенденції історичного розвитку можна спостерігати і в мовах інших слов’ян (чехів, словаків, словенців, сербів, хорватів, болгар тощо). Проте, на відміну від них, нова літературна мова сербів Верхньої Лужиці не могла набути належного поширення через національну школу чи інші національні установи, оскільки не мала рівних прав з панівною німецькою, а тому вона, на жаль, сьогодні залишається надбанням лише невеликої групи мовців. І все ж, становлення верхньолужицької літературної мови свого часу мало великий вплив на формування і закріплення національної свідомості серболужицян і, разом із тим, на збереження самої серболужицької народності і їхньої самобутньої культури.

Людмила ВАСИЛЬЄВА

СЕКРЕТЫ ПОЛЬСКОЙ ПОЛИТИКИ

Сборник документов (1935–1945). Сост. Л.Ф.Соцков.

(Москва, 2009. 383 с.)

⁵ 2005 р. побачила світ монографія лужицького мовознавця С.Волькової, присвячена дослідженню граматичного розвитку мови на матеріалі верхньо- та нижньолужицьких писаних та друкованих пам’яток: *Wolke S. Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung*. Bautzen, 2005. Принагідно наведемо ще деякі монографічні дослідження з проблем розвитку літературних мов різних слов’янських і неслов’янських народів, у тому числі мовної норми, які вийшли друком після захисту докторської дисертації К.Трофимовичем: *Дуличенко А.Д.* Славянские микроязыки. Таллин, 1981; *Филичева Н.И.* Немецкий литературный язык. Москва, 1992; *Масенко Л.* Мова і політика. Київ, 1999.; *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль, 2002; *Яворська Г.М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000; *Moguš M.* Povijest hrvatskoga književnoga jezika. Zagreb, 1995; *Masenko Larysa.* Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny / Przekład i redakcja naukowa Artura Brackiego. Gdańsk, 2008; *Nikčević V.* Crnogorski jezik. Knj.1. Cetinje, 1993, Knj. 2. Cetinje, 1997; *Škiljan D.* Jezična politika. Zagreb, 1988, а також *Васильєва Л.* Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан. Львів, 2002; *Vasiljeva Lj.* Srednjojužnoslavenski jezici u sinkroniji i dijakroniji. Osijek, 2010.

Міжнародні відносини періоду Другої світової війни, як і передвоєнних років, надалі привертають увагу вітчизняних і зарубіжних істориків, незважаючи на велику кількість вже опублікованих досліджень. Удоступнення нових архівних матеріалів дає змогу краще вивчити окремі моменти зовнішньополітичної діяльності урядів антигітлерівської коаліції. У 2009 р., з нагоди 70-ліття початку Другої світової війни, Службою зовнішньої розвідки РФ опубліковано збірник матеріалів про зовнішню політику Польщі. Збірник, укладений генерал-майором служби зовнішньої розвідки Росії, істориком Левом Соцковим, вміщує сімдесят вісім раніше не публікованих документів. Умовно їх можна поділити на такі групи: аналітичні огляди зовнішньої і внутрішньої політики Польщі, донесення військових аташе, телеграми польських дипломатичних представництв.

У книзі ці матеріали викладені за хронологічним принципом – за роками.

У першій частині збірника вміщено документи, датовані 1935 р. Вони відображають окремі аспекти взаємин Польщі з Німеччиною, поліпшити які прагнув міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек. Дослідників польсько-німецьких взаємин зацікавить повідомлення про візит Германа Герінга до Польщі, переговори з вищими посадовцями. Цікавим є також повідомлення про стан польсько-німецьких взаємин, зовнішньополітичну діяльність ряду Польщі напередодні Другої світової війни, відомості про що отримувало радянське керівництво від своїх агентів у польському Міністерстві закордонних справ.

Важливі, на думку укладачів збірника, події зовнішньої політики країни у 1936 р. представлені повідомленнями й аналітичними записками польських дипломатичних представництв з Ватикану, Латвії та інших європейських держав. Окремо варто відзначити документи, що висвітлюють розвідувальну діяльність Генерального штабу Польщі щодо СРСР.

Втім, лівова частка представлених матеріалів стосується 1937 р. Знаковою подією зовнішньої політики Польської держави у цьому році став приїзд Германа Герінга і його зустріч з генералом Едвардом Ридз-Смігли, з Казімежем Соснковським й іншими польськими високопосадовцями. У ході розмов проведено обмін поглядами про стан і перспективи німецько-польських відносин, однак жодних важливих рішень прийнято не було. Перебіг і деталі зустрічі, як свідчать опубліковані документи, були відомими у Кремлі. Більшість відомостей радянська розвідка отримувала безпосередньо від своїх агентів у міністерстві закордонних справ Польщі. Тут же вміщено важливі для дослідження зовнішньої політики Польщі, як і окремих аспектів міжнародної політики європейських держав, доповідні записки з дипломатичних представництв у Берліні, Вашингтоні, Токію, Празі, Стокгольмі та ін. Ці документи відображають погляди польських політиків і високопосадовців на стан і перспективи взаємин з іншими державами, дають змогу з'ясувати, наскільки Бельведер був зорієнтований у внутрішньополітичних процесах, скажімо, Німеччини чи СРСР.

Період Другої світової війни, коли польське питання становило одну з ключових тем у міжсоюзницьких відносинах, представлений кількома документами. Поодинокі донесення про діяльність польської розвідки у Лісабоні, Каїрі – скромне доповнення до джерельної бази, що є у розпорядженні дослідників зовнішньополітичної діяльності польського еміграційного уряду. Водночас 1938 р. датовано матеріали щодо формування польської армії в СРСР після нормалізації польсько-радянських відносин у липні 1941 р., налагодження військовими розвідки на радянській території.

Варті уваги також документи, які містять інформацію про діяльність української політичної еміграції в Європі, її зв'язки з політичним і військовим керівництвом II Речі Посполитої (*Спецсообщение о постановке 2 отделом польского Генштаба разведыва-*

тельной работы против СССР. С.48–51). З опублікованих документів можна побачити, наскільки важливу роль польські дипломати і військові відводили підтримці українських політиків, передовсім УНРівських, яких прагнули використати для проведення антирадянської діяльності під керівництвом генерального штабу (*Информация о работе*

2-го отдела польского Генштаба против СССР. С.60–64; *Документ польского Генштаба о работе польской разведки против СССР*. С.201–218). Подібні українські установи функціонували і в Німеччині, про що свідчить доповідна записка про діяльність Українського наукового інституту в Берліні, отримана польським МЗС (*Сообщение польского посольства в Берлине в МИД*. С.168–170). Прикметно, що названий інститут, як виникає зі змісту документу, отримував скромну фінансову підтримку від німецького уряду, а його фонди використовувалися німецькими навчальними закладами для глибшого вивчення української історії, культури тощо. Чимало працівників інституту, за словами автора документу, були недобррозичливо налаштованими проти Польщі і СРСР.

Таким чином, опублікований збірник вводить у науковий обіг чимало документів, завдяки яким дослідники зможуть глибше вивчити зовнішньополітичну діяльність напередодні і в ході Другої світової війни не тільки керівництва Польщі, а й інших держав. Разом з тим, збірник не позбавлений і певних недоліків. Це, насамперед, відсутність наукових коментарів, іменного, географічного та предметного покажчиків, які б значно полегшили роботу дослідників. Крім того, складається враження, що укладачі збірника не стільки прагнули доповнити доволі багату палітру джерельного матеріалу щодо зовнішньої політики Польщі у 1935–1945 рр., як показати, наскільки агресивною й антирадянською була ця політика напередодні і в ході війни.

Ігор МРАКА